

**ОРДОСТЫҚ ҚОҢЫР(АТ)ТАР
(Этносоциологиялық сараптама)
ORDOS KONYRAT
(Ethnosociology expert)**

О. НҰСҚАБАЕВ*

Түйіндеме

Мақалада көнеқытайлық түпнұсқалық дереккөздеріне сілтеме жасалып, арғы қоңыраттардың тарихи болмысына этносоциологиялық сараптама жасалған.

Кілт сөздер: түрк, қоңырат, қиян, оғыз, тәңірі, шәнүй, Ордос үстірті.

Summary

In this article the ethno-sociological expertise of history of ancient Konyrats with references to the ancient Chinese manuscript sources is described.

Keywords: turk, konrat, kiang, oguz, God, shanuy, ordos plateau.

Көнеқытайлық түпнұсқалық дереккөздерінде хаттамаланған арғы түбі түріктекті ұлысты жұрттар төмендегіше аталымдалған.

Куэй, гуэй (күнге табынушы халық), сюньюй (хиэниуй, шиэниуй, құяңыр), сюньюнь (хиэниун, шиэниун, қиян), нгузие (бұқа (өгіз) текті оғыз), тиек (түрк), роң (салт аттылар), цян (кян, қиян) - малшы қауымдар, нгуй (нүкіз, кейінгі ноғайлар), гiwem-tiek (салт атты түркер), т.с.с.

Осы жоғарыда аталған ұлысты жұрттардың ішінен сюньюй (хиэниуй, шиэниуй, құяңыр) деп аталғандарының негізгі жұрты Ордос үстіртінде мекендеген. Ал, олардың қалғандары Алтай-Саян, Байкал көлі, Моңғол үстірті, Хуанхэ (Сарыөзен) бастау алатын Луньшан тауы мен Хинған (Өтүкүн), Иңшан таулары баурайларында шашырай қоныстанып, көшіп-қонып жүрген.

Ордос үстірті мекендеген құяңырлармен қазіргі қытайлардың арғы ата-бабалары болып есептелетін - хуасялықтар ауыс-түйістік қарым-қатынасты ж.с.д. ХХІ ғасырда-ақ түзген көрінеді. Мұндай ойға берілуімізге көнеқытайлық түпнұсқалық жылнамаларда хаттамаланған

* социология ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.
Doctor of sociological sciences, Professor, International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University.
Turkestan-Kazakhstan.

мағлұматтарды сараптап, талдаған қытай ғалымдарының еңбектерінде тұжырымдалған түсіндірмелер себепші болып отыр.

Тасбақа қабыршықтары мен мал жауырындарына жазбаланған деректерде, – дейді ескілікті этнонимдердің мән-мағыналарын түсіндірудің майталманы, оқымысты Ван Говей, – түздіктердің ішінен хуасялықтармен (ежелгі қытайлармен – авт.) ең алғаш рет ауыс-түйістік қатынас түзген жұрт – Ордостық құяңырлар болғандығы анық көрсетілген. Бұл халық Куэй-фанда (күнге табынушы халық мемлекетінде – авт.) куэй, гуэй, сюньюй, сюньюн атанған. Бұл халықтан тұқымданып, өсіп-өнген рулар, тайпалар, ұлысты жұрттар өте көп. Дей тұрғанмен олардың бәрінің де түпкі шығу тегі – арғы түрктенің жұрттардан. Иң патшалығы (ж.с.д. 1401-1122ж.) тұсындағы жазба деректерде олар куэй-ривем (шығыстық жұндар) және си-ривем (батыстық жұндар) деп бөлек-бөлек атамаланған. Ж.с.д III ғ. хұн мемлекеті орныққанда билеуші әулет осы (куэй, гуэй, сюньюй, сюньюн) жұртынан болған. Хұн немесе сиунну аталымы көнетүрк тілінде «ху» деп аталған. Қытай тіліне аударғанда «адам», «халық», «қоғам» дегенді білдірген.

Өте ерте дәуірлерде, – деп те түсіндіреді Ван Говей ойын одан әрі сабақтай келіп, – ең арғы түпкі қытайлық мемлекет – Ся патшалығы (ж.с.д. XXI-XVI ғ.) халқы – хуасялықтардың ордостық түздіктерді «құяңыр» деп атағандарына қарағанда, олар түздіктердің өз орталарында бұл жұртты осылай атағандарын білген (Ван Говей. Гуань Тан цилинь / Гаң Тан мәліметтерінің жинағы – Нанкин, 1923. Қосымшалар 2. Цзюянь 13).

Ордостық түздіктердің «құяңыр» деп аталғандығы тек Ван Говей түсіндірмелерінде ғана емес, сонымен қатар басқа қытай ғалымдарының еңбектерінде де аталады (Линь Эньсянь. Гуцзюэ яньцзю (Түрктер туралы зерттеулер). – Тайбей, 1988; Вань Чжилай. Чжуанья шиган / (Орталық Азия тарихы очерктері). – Пекин, 2006) [1, 117-118 б].

Ал, хуасялықтардың ордостық түздіктерді неге «Құяңыр» деп атағандығы келесі бір қытай тарихшысы Ван Чжунханьның еңбегінде былай түсіндіріледі.

Ордостық түздіктер өздерін «қоңыр» деп атаған. Осы тайпалық атаудың дыбыстық естілуі хуасялықтардың құлағына «құяңыр» болып естілген. Себебі ежелгі қытай тілінде де қазіргі қытай тілінде де «Р» дыбысы созылып барып, бұзылып дыбысталады немесе тіптен дыбысталмайды. Мысалы, «құяң-ыр», демек «қоңыр», немесе «тужие»,

яғни «түрк» деген сияқты. Демек, тайпа атауы қытайлықтардың құлағына қалай естілсе, солай аталған. Тек өздерінің тіл ерекшеліктеріне қарай сәл бұзыңқырап айтылған.

Қазіргі кезеңде Хунну (сиүңну) деп аталып жүрген халықтың арғы ата-бабалары осылар. Хуннулар өсіп-өнген деп айтылатын бұл халықты Иң дәуірі тарихшылары тасбақа қабыршықтары мен мал жауырындарына түсірген мәліметтерінде «құяңыр» деп, ал елін «дүлейлер елі» деп атаған. Жыу (Чжоу) әулеті билікте болған замандарда (ж.с.д. XI-III ғғ.) олар «жұң-ди» деп ұлықталған. Ал, кейінгі, тіптен беріректегі жылнамалық хаттамаларда, мысалы «Цзиньшиде» «солтүстіктегі гуанцила (қоңыр(ат) тайпасы баяғы хуасялықтар заманындағыдай (Қытайда ж.с.д. XXI- XVIғғ. аралығында ең алғаш рет орныққан Ся мемлекеті тұрғындары – авт.) әбден күшейіп алған. Өздерін айтпағанның өзінде, маңайындағы өзге түздік тайпаларды ұйыстырып, шекара шегіндегі кенттер мен қалаларды шауып кетіп, тонауын тоқтатар емес» деген сияқты мәліметтер молынан кездеседі. Ал, мұның өзі қоңыр(ат)тардың бірнеше мыңжылдықтар бойына созылған жаугершілік жорықтарда қиыр шығыстан қиыр батысқа дейінгі аралықта бытырай шашылып кеткендігіне, ата жұртта аз ғана бөлігінің қалғандығына қарамастан, әлі де болса күш-қуаты тасыған жұрт, ұйымдастырушылық қабілеті әмбебап екендігінен хабардар етеді.

Сондықтан да болар, қытайлар өз жазбаларында қоңырларды жиі атап, әртүрлі етіп есімдеген. Мысалы, көнеқытайлық дереккөздерінде қоңыр(ат)тардың «хуанциле», «хуанцила», «юнциле», «юнцили», «вэнцилати», «ванцила» деп аталған атауларының өзі біршама болып қалады. Ал, кейінгі қытай деректемелері Дэй Сечен (Дөй-шешен) билігіндегі қоңыр(ат)тарды «босыхуэрлер» деп атамалаған. Бұлай атамалау қоңыр(ат)тардың бұл тобының жұрты негізінен отырықшылық күн кешіп, егін егуге бейім келуінен туындаған сынайлы. Себебі «Босыхуэр» аталымы «жатақтар, отырықшы халық» деген ұғым-түсінікті білдірген көрінеді [2, 340].

Хуасялықтар барлық қытай текті жұрттарға тән қасиет өзге жұрттың ыңғайына қарай тез үйірсектеп, тіл табысып кететін әдеттеріне орай ордостық қоңырлармен тез жұғысқан. Алыс-берістік, сауда-саттықтық қатынастар жасасқан. Әрі олар басқа түздік жұрттарға қарағанда қоңырлардың шаруашылық жүргізуі де, қоғамдық өмірі де, мәдениеті де тым жоғары екендігін тез сезінген. Оларды, әсіресе, қоңырлардың ат көліктері, күймелі арбалары, безендірілген ыдыс-

аяқтары, әшекейлі бұйымдары, қару-жарақ түрлері, қанжар, қылыш, тарақ, балта саптарының не түрлі аң мүсіндерімен өрнектелуі, қол айналары, т.с.с. бар болуы қатты таңырқатқан. Ел басқару жүйесінің икемділігін, әскерінің жинақы қимылын үлгі тұтарлық деп бағалаған. Металл өндіру және оны ұсталық әдіспен өңдей білу тәсілдерін өздеріне үлгі етіп қабылдап алған.

Осы мысалға келтірілген қысқа мәліметтерден-ақ ежелгі қытайлардың қоңырларды басқа түздік жұрттардан ерекше құрметпен бөле-жара «Шу дада» (Піскен татар) деп атап, жылнамаларына хаттамалап жазып қойғандығының ақиқатты шындық екендігін анық аңғаруға болады. Ал, қоңырлармен іргелесе өмір сүргенге дейін ежелгі қытайлар өздерімен ондаған жылдар бойы қатар жайлаған өзге түздік жұрттардың ішінен мал бағып, егін егуге енді ғана бейімделе бастағандарын «Хэй дада» (Піспек татар), ал олардың ішінен әлі де болса шөп күркелерді паналап, аң мен балық аулап жүргендерін «Шэн дада» (Шикі татар) деп кемсітіп атауды әдетке айналдырып алғандығын [3, 84-85].

Дей тұрғанмен, жоғарыда мысалға келтірілген қысқа мағлұматтарға қарап, ежелгі қытайлар жылнамаларына қоңырлар туралы тек жағымды мәліметтерді ғана тізбелеген екен деген ой тумасы анық. Өйткені, ұзақ жылдар бойы іргелесе, қоныстаса, қанаттаса өмір сүрген бұл екі халықтың арасында тату-тәтті ауыс-берістік те қырғи-қабақ ұрыс-керістік те жағдайлар молынан болған.

Айталық, қоңырлар мен ежелгі қытайлар арасындағы жанжалды ұрыс-керіс көбіне-көп – Ордос үстірті үшін талас-тартыстан туындап отырған.

Ордос – бұл Хуанхэ (Сарыөзен) өзені ағып келе жатып, бірден тік жоғары қарай 300 шақырымдай жерге дейін ағып келіп, қайтадан тік төмен қарай 300 шақырымдай жерге дейін құлап аққан арнасының ортасында қалған «П» әріпіне ұқсас босаға тәріздес болып көрінетін үстіртті түбек.

Түбектің құмшауыт топырағының шүйгін жайылымдары, еңісті тұстарындағы тұщы сулы көлшіктері, жұмсақ ауа-райы ежелден-ақ мыңғыртып мал өсіруге де, суын шалқытып күріш өсіруге де қолайлы аймақ саналған. Сондықтан түбекті түкпілікті иелену үшін арғы түрктесті халық – қоңырлар да, арғы қытай текті халық – хуасялықтар да ұзақ жылдар бойы өзара аянбай жұлқысқан. Бұл талас күллі қытайлық шағын патшалықтардың басын қосып, бір билікке

топтастырмаққа әрекеттенген Чин (Цин) патшалығы (ж.с.д. 221-206ж.) тұсында да бір саябырсымаған. Осы мемлекет әскерлері ж.с.д. 215 жылы Ордостық қоңырларды ойсырата жеңіп, оларды ары қарай қуып тастап, Хуанхэ өзенін бойлата қорғаныс қорғанын тұрғыза бастағандығы Сыма Цяньның «Шызиінде» (Тарихи жазбаларында) жан-жақты баян етілген [4, 72-73].

Бұл бұл ма? Мысалы, Шаң дәуіріне қатысты мағлұматтарда ж.с.д. XIII ғасыр шамасында Хуанхэ өзенінің төменгі - Сары теңізге құяр сағасындағы шағын қытайлық иеліктерді жаулап алып өз үстемдігін орнықтырған түздіктер Ордостық қоңырлардың ұрпақтары болып қалуы мүмкін-ау, дегендей болжамды пікірлер де шаң беріп, көрініп қалып отырады.

Бұл түздік жұрт аз уақытта-ақ Хуанхэ өзенінің төменгі сағасында мекендеп отырған шашыраңқы отырықшы қытайлықтардың кенттерін бірінен соң бірін өзіне бағындырып, өте қуатты мемлекет құрып ала білген. Мемлекет билеушілері өздерін «уаң», өздерінен шыққан ақсүйек әулеттерден тарағандарды «байсын» атандырған. Осылай бірнеше ғасырлар бойы маңайындағы ұсақ патшалықтардың тізесін бүктіріп, алым-салық алып отырған. Дей тұрғанмен билеуші әулет ұрпақтарының таққа таласынан, қарсыластарының іріткілік әрекеттерінен әбден әлсіреген. Ақырында үстемдіктен айырылып, бытырай қашқан. Қалың қытай ортасында қалғандары, соларға сіңісіп кеткен [5, 123-125].

Осыған қарамастан түздіктер көп шығынға ұшырамаған. Қаша соғысып, далалық өңірлерге өтіп кеткен. Онда барғаннан соң жаңа бір түздік мемлекеттің құрылылуына ұйытқылық жасаған. Кейіннен қытай дереккөздерінде Хүн империясы деп аталған бұл мемлекеттің құрылуында құяңырлар шешуші рөл иеленген. «Хұндар өз мемлекетін орнықтырғанға дейін Ордосты мекен етті. Ал, ж.с.д. V-III ғ. аралығында олар Ордос үстіртінен теріскейге қарай созыла көсіліп жатқан далалық аймаққа Байкал көлінің маңын қоса иеленді».

«Ең ежелгі қытайлық Ся мемлекетінің (ж.с.д. XXI-XVI ғ.) теріскейі мен батысын жайлап, Ордос пен оның төңірегін ата-мекеніне айналдырған хиэниүйлердің ұрпақтары Шаң әулетінің (ж.с.д. XVI-XI ғ.), одан кейін Батыс Жыу (ж.с.д. XI-VIIIғ.), Шығыс Жыу (ж.с.д. VIII-III ғ.) мемлекеттерінің, олардан кейінгі Хүн империясының (ж.с.д. III ғ. соңы-ж.с. II ғ.) негіздерін қалаған». «Жыу жұрты Орталық Азиядан келіп, Шаң әулетіне бағынышты болған түріктілді халық болатын. Олар ж.с.д. 12-ғасырдың соңында билікті тартып алып, ж.с.д.

3-ғасырға дейін патшалық құрды» [6].

Сонда ж.с.д. 215 жылы қытай әскерлерінен ойсырай жеңіліп, түзге қашқан түздіктердің қағаны Тұман (Мөде Шәнүйдің әкесі) хиэниүйлердің (қоңырлардың) өкілі болғаны ма? Сенбеске лажың жоқ! Солай болғаны да!

Өйткені түбі түрктені халықтардың алғашқы ел болып ұйысу кезеңіндегі тарихты зерттеу үшін, ең алдымен, ежелгі қытай жылнамаларында хаттамаланған деректерге сүйену керек. Онсыз ғылыми еңбектің ешқандай да құндылығы болмайды. Себебі қытайлық дәстүрлі тарихнамадағы әртүрлі боямаланған кемшіліктерге, әсіресе көнеқытай авторларының кертартпа шовинистік пиғылдарына қарамастан, қытай деректемелері уақыт пен кеңістік тұрғысындағы дәлелдігімен ерекшеленеді.

Міне, індете іздестіре келіп, Хүн империясының құрылымдалуына ұйытқылық жасаған тайпаның атауын анықтап алдық. Олар қоңырлар. Демек, қайдан, кімдерден шыққандығы айтылмай, осы уақыттарға дейін тарихи әдебиеттерде «хүн империясының құрылуына ұйытқылық жасаған хуньюй және хяньюнь тайпалары. Олар ж.с.д. 3 ғ., яғни сонау Таң мен Үй (Юй) патшалықтары заманында қытайдың теріскей шекарасында малын бағып бір жайлаудан бір жайлауға көшіп жүретін» деп жазылып келген тайпа жұрты хиэниүйлер, яғни қоңырлар болып шықты [7, 19-35].

Куэйлер Ежелгі Қытайдың батысы мен теріскейін мекендеген халықтың атауы. Олар өте көп ру-тайпалардан тұрады. Олардың әрқайсысы әртүрлі аталады. Солардың бірі осы уақыттарға дейін хиэниүй (сюньюй), хиэниүн (сюньюнь) деп әртүрлі тарихи кезеңдерде әртүрлі аталып келгенімен, бір ғана халықтың – қоңырлардың атауы. Шаң мен Жыу әулеттері билігі тұсында олар қазіргі Шәнши өлкесінің терістігінде, батысында және Гәнсу өлкесінің шығыс жағында көшіп-қонып жүрді. Олар қоңыр түсті, құба өнді нәсілділер [1, 35; 38; 114].

Осы, сондай-ақ осылар тақлеттес басқа көне дереккөздеріне сүйенген қытайлық тарих ғылымы, ежелгі замандарда қытайдың теріскейі мен теріскей-батысын мекендеген түбі түрктені түздік жұрттарды бір ғана халықтың – куэйлердің ұрпағы деп есептейді. Бұл халықтың әртүрлі тарихи кезеңдерде әртүрлі аталуын олардың сол кезеңде билік басында болған белгілі бір тайпасының, немесе әлеуметтік-әскери бірлестігінің атымен, немесе нақ сол сәтте қаған лауазымын иеленген тұлғасының жаңадан құрылған мемлекет атауын өз атымен атауына орай туындайтын құбылыс ретінде бағалайды.

Оның дәлеліне түбі түрктен халықтардың Шиа (Ся) әулетінің (ж.с.д. 2205-1766ж.) тұсында шиүңиүй (шиүңжыу, хуньюй, сюньюй), Шаң әулетінің (ж.с.д. 1766-1122ж.) тұсында куэй, гуэй, Жыу әулетінің (ж.с.д. 1122-225ж.) тұсында хұн (сиүңну) деп аталғандығы мысалға келтіріледі.

Дей тұрғанмен, – дейді көнеқытайлық түпнұсқалық дереккөздеріне ары қарай берілген түсіндірмелерде, – қоңырлардың хуасялықтарға танылған шәнүйі Тұманға дейін мұрагерлік жолымен қанша қағаны болғандығын дөп басып айту қиын [8, 384].

Осыған қарағанда, Ордосты мекендеген шиүңиүйлер, яғни «сүрленген ет жеуді ұнататын қоңырлар» Тұман шәнүйіге дейін де, оны өлтіріп тақты иеленген ұлы Мөдеге дейін де өте қуатты мемлекетке ие болған. Чин патшалығының әскері оларды Ордостан ж.с.д. 215 жылы ары қарай сырып тастағандығына қарамастан, қоңырлар тез ес жинаған. Бар-жоғы 1-2 жылдан кейін-ақ Чин мемлекетіне қайталап қауіп төндіре бастаған. Осыдан қатты қорыққан Чин патшалығы билеушісі Чин Шы Хуан-ди қатердің алдын-алу үшін тездетіп Хуанхэ өзенінің теріскей бетін ала қорған тұрғызуды қолға алған. Өзенді жағалай 44 кент тұрғызып, ішкі өңірден ел көшіріп алып келіп, соларға орналастырған. Әр қаладан кілең баскесер бұзықтардан, ұры-қарадан әскер жасақтап, оларды соғыс өнеріне жаттықтырған. Дей тұрғанмен ішкі жақтан көшіріп алып келіп жерсіндірмек болған халық та, әскер етіп жасақталғандар да түздіктердің екпінді жаугершілік жорықтарынан қаймығып, кері көшкен. Қытайдың ішкі өңірлеріне барып тығылған. Өсітіп жүргенде ж.с.д. 210 жылы Чин Шы Хуан-дидің өзі де қайтыс болып кетеді. Осыдан арада 4 жыл өткенде, яғни ж.с.д. 206 жылы Чин империясы да құрдымға кетіп тынады. Осыған қарай осы уақыттарға дейін шағын-шағын патшалықтарға бөлініп өзара қырқысып жүрген қытайлар біртұтас ел болып ұйысуға, Хань империясына бірігуге бет бұра бастайды. Осыны көздерімен көріп отырған Ордостық қоңыр(ат)тар барлық түздік бауырластарының басын қосып, Хань империясына қарсы тұра алар күш-қуат жасақтамаса, халық саны көп қытайлықтарға жем болатындығын сезінген. Содан жатпай-тұрмай олар бар ақыл-ойлары мен ерік-жігерлерін өзара керілдесіп, быт-шыты шығып жүрген түздік бауырластарының басын қосып, біртұтас мемлекет құруға бағыттаған. Нәтижесінде олардың бірнеше жылға созылған түздік ру-тайпалар мен ұлыс жұрттарының басын қосып, ынтымақтастыру шаралары ойдағыдай жүзеге асқан. Ж.с.д. 209 жылы түздік біртұтас жас мемлекет

бой түзген. Тұман қағанның тағына ұлы Мөдені отыртқызған. Оны «көгілдір шың биіктегі тәңірінің жердегі өкілі – тәңірқұт (тан-йи, шәнүй) ден жариялатқан. Осылайша қоңырлардың ұйытқылық іс-әрекеттерінің арқасында бой түзеген Хүн державасы бар-жоғы бірнеше жылдың ішінде-ақ өте қуатты елге айналды. Көрші отырған Хань мемлекетін тізе бүктіріп, одан 50 жыл бойы алым-салық алып тұрды.

Көнеқытайлық түпнұсқалық дереккөздерін парақтағанда «Хұндардың үш тайпасы – Құяңыр, Линьху және кейінгі Шуйбу – ең атақтылары саналады» деп елеусіздеу ғана ат үсті атала салған сөйлем өткен тарихтың қатпар-қатпарларында көміліп қалып, айтылмай келе жатқан көп жәйттің мәніне тереңдете ой жүгірттіреді [4, 336].

Өйткені жоғарыдағы сілтемеде «құяңыр» деп аталған түздік жұрт, көнеқытайлық түпнұсқалық дереккөздерінде аталған ескілікті этнонимдердің мән-мағыналарын түсіндірудің қас шебері, қытай ғалымы Ван Говей анықтап бергендей, қоңырлар. Ал, ежелгі қытайлардың оларды кейде «линьху» (лань, лән) деп атаулары қоңырлардың өздері жаратылуымызға септігі тиген деп кие тұтқан «Қоңқыранның» көнеқытай тіліндегі аталымы. «Ордостық құяңырлар қоңқыранды кие тұтқан. Сондықтанда болар хуасялықтар оларды кейде лән (лань), яғни «киелі қу (түздік) құсқа табынушы жұрт» деп те атаған. Хулар, демек, түз құсына сыйынушы жұрт, немесе әулет, немесе ел тұрғындары ... «Ху – Ежелгі Қытайдың батыс терістігіндегі халықтардың жалпылама атауы. Чин және Хань патшалықтары тұсында бұл атаумен көбіне көп сиұңнулардың арғы ата-бабаларын атаған. Жалпы мағынасында «шет елдік» деген ұғым-түсінікте қолданылған». «Кейіндеу келе хиэниүйлерден (құяңырлардан) бөлектеніп, өз алдына ұлысты жұрт атанған хиэниүндерді де (қияндарды, юечжилер осы қияндардан тұқымданған) ежелгі қытайлар линьху (ху) деп те атап кеткен. Ал, шындығында құяңыр деп аталғандар да, линьху (лань, лән) деп аталғандар да түбі бір, хұндардың арғы тегінде тұрған жұрт [9, 392-393].

Көнеқытайлық түпнұсқалық дереккөздерін қопара ақтарып, өзінің «Ұлы Хүн империясының тарихы» атты классикалық туындысын жазған түрік ғалымы Б.Өгел де құяңырлар (қоңырлар) хұндардың негізгі жинақтаушы жұрты, оның Мөде шыққан «қаған сойы», билеуші әулеттері шыққан тұғырлы ортасы, демек, ху мен хүн түбі бір халық болған» деп ой түйіндейді [10, 123-125].

Ал, хұндарды құрылымдаған ұлысты жұрттардың қатарында үшінші болып аты аталған жұрт – Шуйбулар сонау есте жоқ ескі

замандарда-ақ аталымы көне шумерлік, ассириялық, урарттық және парсылық қыш жазбаларда құрметтеле бедерленген Маң (Маннай, Маң(ғ)тай) жұртының Шүйіш аталығынан ұрпақтанып, өсіп-өнген халық.

Ордостық қоңыр(ат)тардан мәңгілікті мұра болып қалған мәдениет ескерткіштері ЮНЕСКО-ның адамзаттың мәдени мұралары тізіміне енгізіліп, «Ордостық үлгідегі түздік мәдениет жәдігерлері» деген атпен ҚХР-ның бірқатар музейлерінде көрсетілімге қойылған. Солардың ішінде діні алтыннан, одан қалса күмістен жасалған қапсырмалар, ілмек-тоғалар, гривналар, сырға-жүзіктер, қару-жарақ қындарының қаптама әшекейлері, т.с.с. ерекше көз тартады. Дей тұрғанмен, ең таңдаулы экспонат ретінде Алтын тәж аталады (1-сурет).

1-сурет. Арғы түрктен жұрттардың бірінің билеушісінің алтын тәжі мен тәтісі.Диаметрі 16,5 см,биіктігі 7,1см. Тәтінің айналма ұзындығы 60 см, салмағы 1202 г.

Б.з.д. III ғ. ҚХР, Ішкі Моңғолия, Ехежау аймағы, Ордос даласы, Алусайдэн обасынан табылған. Хиәниүй (қоңыр) тәңірқұты Тұман қағанның алтын тәжі мен тәтісі болуы мүмкіндігі айтылады.

Ордос өңіріндегі «патшалық обалардың» бірінен аршып алынған осы алтын тәжді, қытай археологтары ж.с.д. XV-III ғасырларда Ордосты мекендеген құяңыр (линьху) мемлекеті патшаларының бірініңкі, мүмкін, Тұман тәңірқұттыңкі болып қалуы да ғажап емес, дегендей жорамалды пікір білдіреді (Линь Мэйцунь. Сиюй вэньмин/Елдің батысындағы өркениет. Пекин, 1995. 5-10б; Тянь Гуанцзинь, Го Сусинь. Сигоупань сюнну му фаньиньды чжу Вэньти/Сигоупандағы Хүн қорымы //Вэньу, 1980-№7) [11. 24-29].

Болса болар. Тұман қағанның ұлы Мөде ел билігіне таласып, әкесін өлтірткенімен, әкесінің басына үлкен қорған тұрғызып, патшаларға лайықты етіп жерлеткендігі анық. Басқасы басқа, ал арғы түрктені жұрттар Тәңіріден кейін, ата-бабаларының әруақтарына сыйынған. Кие тұтқан. Құрметтеп, сыйлаған. Жерленген қорымдарына барып жиі-жиі тасаттық берген. Келе-келе бұл әдет жөн-жоралғылық ғұрыпқа айналып кеткен.

Ордостық үлгідегі түздік мәдениет жәдігерлері экспонаттары қатарында тағыда бір ерекше аталатын бұйым – алтын грифон мүсіні. Алтын грифон мүсінінің тұмсығы Қоңқыранның тұмсығына, дене тұрқы мен құлағы және құйрығы етқоректі жыртқыш аңдыкіне ұқсайды, төбесіндегі стильдендіріліп салынған имек-имек келген сала құлаш мүйізі құйрығына дейін жетіп тұр. Мүсіннің мүйізінде және тұлғасының әр жерінде тесіктер бар, бәлкім бұл киімге қадалатын әшекейлі жапсырма болса керек. Грифон мүсіні құймалау, қалыптау, қақтап соғу сияқты технологиялық тәсілдермен соғылып, өте көркем жасалған. Себебі арғы түрктені халықтар асыл металдан жасалған әшекейлі бұйымдарды өте қадір тұтқан. Әсіресе олардың діни-мифологиялық ұғым-түсініктерінде алтын ерекше орын алған. Алтын күннің рәмізі, мәңгілік өмірдің, мәртебеліктің, дегдарлықтың белгісі ретінде бағаланған [12. 21-23].

Қыран құс, соның ішінде Қоңқыран, жоғарыда нақтыланғандай, сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай қоңыр(ат)тар кие тұтқан тотемдік тұғыр.

Себебі қазіргі адамзаттың өсіп, өнуінің бастауында тұрған ең арғы қауым, жұрттар сияқты, түбі түрктені халықтардың арғы ата-бабалары да белгілі бір таңғажайып құбылыстың, немесе табиғаттың дүлей күшінің, немесе белгілі бір қуатты аң-құстың әрекетінің салдарынан жаратылды деп ұғынған. Оларды тотемдік бастау ретінде танып, кие тұтқан. Оларға табынған. Солар сияқты қоңырлардың арғы ата-бабалары да жаратылуымызға септігі тиген деп алып құс-Қоңқыранды киелі санаған. Оны құрмет тұтқан. Осы тотемдік ұғым-түсініктегі «Қоңқыран» ұғымы келе-келе этнонимге, яғни «қоңыр» аталымына айналған. «Қоңыр» атауы кейіннен барып қидандардың (қара қытайлардың) «-ат», «-ет», «-т» көптік жалғауларын жалғап айтуларына қарай «қоңырат» этнониміне айналған. Қоңыраттардың арғы ата-бабаларының ұғым-түсініктерінде Қоңқыран шың биікте қалықтайды. Көкпен, көгілдір аспанмен түстесе самғайды.

Демек, қоңыр(ат)тардың ұғым-түсінігі бойынша олардың киелі тотемдік жебеушісі – Қоңқыран әлемді, өздерін (адамдарды) жаратушы Тәңірінің (Көк, көгілдір аспанның) қолдауына ие.

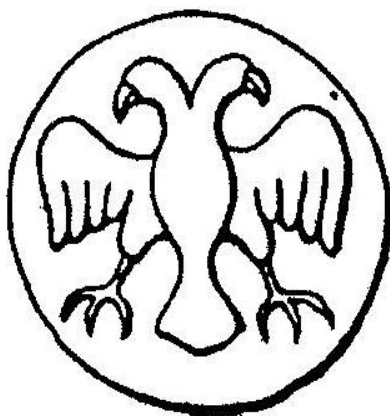
Сондықтанда болар жаратылысымызға да, өсіп-өнуімізге де септігін тигізіп келе жатқан Қоңқыранның киесі. Соның демеуімен, міне, тағы да өзара араздасып, быт-шыты шыға жұлқысып жүрген ағайындастарымыздың басын біріктіріп, жаңа бір түздік мемлекеттің (Хүн державасының – авт.) орнығуына септесіп отырмыз деп масаттанған. Олардың бұлай масаттануының да жөні бар-ды. Себебі Хүн державасының құрылуына қоңыр(ат)тардың қосқан үлесі ең алғашқысы да, әрі соңғысы да емес-ті. Хүн державасының құрылуына дейін де, одан кейін де қоңыр(ат)тардың демеуімен еуразиялық кеңістіктің бірқатар аймақтарында бой көтерген мемлекеттердің өзін ғана санамалағанда, олардың саны оннан асып қалады (Шаң патшалығы (ж.с.д.XVI-XI ғ.), Батыс Жыу (ж.с.д.XI-VIIIғ.), Шығыс Жыу (Чжоу) мемлекеттері (ж.с.д. VIII-IIIғ.), бұлардан кейінгі Хүн (ж.с.д. III-ж.с. II ғ.), Сянби (II-IVғ), Жужан (IV-VI ғ), Қидан (X-XII ғ), Моңғол (XIII-XIVғ.) державалары, бұлардан беріректегі Юань, Хулагу, Алтын Орда, Ноғай ордасы, Хорезм-Хиуа мемлекеттері).

Арғы тарихқа тереңдете ой жүгіртіп, тебіренген осындай сәттерде, ресми тарихтың кейде белгілі бір мемлекеттік құрылымның орнығуына қандай ұлысты жұрт немесе қандай саяси күш ықпал еткендігін атап өтіп кететіндігіне қынжылыс білдіресің. Себебі ат үсті жазылған мұндай тарихты оқу үстінде жаңадан бой көтерген мемлекет аспаннан салбырап түскендей сезімде боласың.

Осыны түсініп, сезіне білгендіктерінен болар, қытай тарихшылары хиэниүйлердің (қоңырлардың) тарихы тым әріден басталатындығын сөз ете келіп, олардың өзге ру-тайпалармен аралас-құралас өмір сүру барысында оларды не өзіне сіндіріп, не оларға сіңісіп кететін қабілеттілігін, өзге ру-тайпаларды ұйыстырып, қауымдастыра қоя білетін алғыр талантын таңырқап қана атап көрсетеді. Және Хүн державасының құрылуы алдындағы әлеуметтік-потестарлық («Potestar» лат. «өкімет» мағынасын білдіретін ұғым-түсінік) қызметті Хиэниүйлер атқарған болуы мүмкін дегендей пікір білдіреді. Шынында да Хүн державасының құрылуы алдында әлеуметтік-потестарлық қызмет атқарған қоңыр(ат)тар өздері мекендеген аймақтардағы барлық ру-тайпаларды, ұлыстық қауымдарды ұйымдастырып, мемлекеттік-саяси бірліктің орнығуына айтарлықтай ықпал еткен-ді. Жалпы түбі түрктеткі қағанаттардың

кейбіреулерінің құрылымдалып, аяқтану тарихына ойлана көз тастап, қарасаңыз олардың мемлекет атануы алдындағы әлеуметтік-потестарлық құрылымы тасасынан (мысалы, Ұлы Моңғол мемлекетінің, Алтын Орданың, Ұлы Ноғай қағанатының т.с.с.) қоңыр(ат) тардың сүлдесі көрініп қалып отырады.

Осыған қарай, Хүн державасының орнығуында айтарлықтай жетекшілік әрі ұйыстырушылық қызмет атқарған қоңыр(ат)тардың еңбегі бағаланып, жалпыхалықтық жиын – құрылтайда олардың тотемдік тұғырлық жебеушісі-екібасты Қоңқыранның мүсіні жас мемлекеттің мемлекеттік елтаңбасы етіліп, заңдастырылып, бекітілді. Міне, сонан Алтын Орда ыдырағанша екібасты қыран құс түбі түрктенді халықтар құрған Ұлы қағанаттардың мемлекеттік елтаңбасы болып келді. Оның растамасына Алтын Орданы әз-Жәнібек хан билеп тұрған тұстағы мемлекеттік елтаңбаны мысалға келтіруге болады (2-сурет).

2-сурет. Екі басты қыран бүркіт.

Жоғарыдағы аталған құрылтайда, сонымен қатар, Ордос үстірті сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай Қоңыр(ат)тардың ата қонысы, құты мекені болып келе жатқандығы ескеріліп, оған олардың түпкілікті ие екендігі құқықтық тұрғыда заңдастырылып, бекіттіріліп берілді. Осыдан былай Ордос түбегінің босаға тәріздес тұрықтағы мүсіні қоңыр(ат)тардың киелі қасиеті бар елдік таңбасына айналды.

Осыған қарап қоңыр(ат)тар кейде: Біздің ата қонысымыз, құтты мекеніміз ұлан-байтақ жеріміздің күн шығар тұсқа қараған есігінің босағасында орналасқан. Сондықтан күннің нұры, қуаты алдымен біздерге түсіп, біздерді рухтандырады. Сонан кейін барып сендерге

(ағайынды жұртқа) қарай асады. Демек, түрктені жұрттар көтерген шаңырақтың (мемлекеттің) босағасының (түпкі тұғырының) беріктілігі, күш-қуатының мықтылығы біздің көңіл-күйіміздің жақсы болуына, іс-әрекетіміздің ықпалдылығына тәуелді. Соны біліп, ұғып-түсініп жүргендеріңіз мақұл, дегендей астарлы сөз тастап, салмақтанатын. Олардың бұлай салмақтануларына толық құқықтары да бар болатын. Өйткені, жоғары биліктердегі әулеттердің тасасында тұрып өздерінің бар күш-қуаттары мен ақыл-кеңестерін жұмсап келген қоңыр(ат)тарға арқа сүйеген небір алып түздік қағанаттар – сонау Хүн державасынан Алтын Ордаға дейін тарих сахнасында алдыңғы қатардан көрініп, адамзат өркениетінің кемелдене түсуіне өлшеусіз үлес қосты. Ал, өзара жұлқысып, Алтын орданы құрдымға жіберген түрктені жұрттардың әр руы, әр тайпасы бас-басына хан сайлап алып бастарына қонған бақты қашырғанда, орыс бодандығына тәуелденді.

«Ордостық үлгідегі түздік мәдениет жәдігерлері» деп аталған мәдениет ескерткіштері тек Ордос үстіртінен ғана емес, Ордостан – Алтай-Саян тауларына дейінгі аралықтағы таулы-далалық аймақтардың көп жерлерінен табылған. Солай болуы заңды да. Жоғарыда айтылғандай, қоңыр(ат)тар Орталық Азияның барлық өңірлеріне шашырай қоныстанған жұрт.

Айталық, аты-жөні дүниенің төрт бұрышына танымал археолог Л.Р. Кыласов «нақ осы хуньюйлердің» (қоңыр(ат)тардың) Алтайда мекендегендері Пазырық мәдениетін қалыптастырған» дейді [13, 71].

Ал, хакас тарихшысы В.Я.Бутанаев «Саян таулы аймағын сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай мекендеп келе жатқан Хунгурайлар мен Маң (Маннай, Маң(ғ)тай) жұрты оны Көгмен (Көтпен) таулы аймағы деп атайды десе, П.Чихачев «1842 жылғы Шығыс Алтайға саяхат» атты зерттеуінде «алтайлықтар, әсіресе, тывалықтар осы өңірді мекендейтін сағайларды және олармен бауырлас қырғыздар мен хакастарды хунгурайлар дейді, – деп таңданыс білдіреді.

1847 жылы осы аймақтан ауыз әдебиетінің үлгілерін жинау үшін арнайы келген фин лингвисті М.А.Кастрен «Красноярскіге салық төлеуші жергілікті барлық халық (кенттерді қоспағанда) өздерін хунгураймыз, – деп атайды. Красноярск атауының өзі де жергілікті аборигендердің ескілікті «Қоңыр жар» атауынан туындаған көрінеді», – деп жазады. Шуй сарқырамасы маңының тұрғыны Маң жұртының бақсысы Таранның айтуы бойынша «Абакан өзені Хонгурай өзеніне барып құяды, демек Хонгурай бұл Енесай өзені». ХІХ ғасырдың

соңына таман жазылған Г. Н. Потаниннің еңбектерінде Алтайдың Бий өңірі бұрынырақта «Сағай-Қоңыр» өңірі деп аталған көрінеді, деп ап-айқын мазмұндалған. XVII ғ. Енесейдің жоғары ағысы маңы тек Қырғыз жері деп ғана емес, сонымен бірге Хунгурай аймағы деп те аталған. Осыған қарағанда Қырғыз, Хунгурай және Мыңсу өлкесі (Минусинский край) аталымдардың бірін-бірі толықтырушы бірегей аталымдар екендігі білінеді [14, 41-45; 71].

Сонда, дейді – «Қоңырат: тарихы мен шежіресі» атты ұжымдық монографиялық зерттеудің авторлары, - Хүн державасы ыдырап, халқы жан-жаққа босқанда, босқан халық барып қоныстанған аймақтарында өздерін «хүнбыз» демей, «хунгурмыз» деп атағандары таң қалдырады. Байқап қарасаңыз, Қиыр Шығыс пен Карпат таулары аралығында «хунгур» деп аталымдалатын жер, су, тау, асу, кент, төбе атаулары жиі ұшырасады. Мысалы, Хунгария (Венгрия) мемлекеті атауы «хүн» этнониміне ұйқастырылып емес, керісінше «хунгур» этнонимі негізінде ел атауы болып аталған. Соған қарағанда, Хүн державасының құрылуына ұйытқы болуымен қатар, оның әлемдік держава деңгейіне көтерілуіне дейін де атсалысқан қоңыр(ат) жұрты болған сыңайлы. Бұл қоңырлардың тек Ордос үстіртінде ғана емес, еуразиялық кеңістіктің барлық өңірлерінде өмір сүргендігін әрі түбі түздік түрктеткі халықтардың барлығының арасында текті жұрт атанып, беделдерінің асқақ болғандығын білдіреді. Олар әруақыттарда да түбі түрктеткі халықтар құрған мемлекеттердің аяқтануына үлес қосып отырған биліктегі шешуші әулеттердің бірегейі бола білген. Қаған, тәңірқұт, ханнан кейінгі мемлекеттегі екінші тұлға канцлер, ататек, ұлығбек, бас уәзірлік, ішкі істердің ұйымдастырылуы, сыртқы істер, яғни өзге мемлекеттермен арадағы қатынас мәселелері, саяси бағдарламалық тұғырнамалардың, мемлекеттердің басты заңы (конституциясы десе де болады), ішкі құқықтық реттеулері, рухани сала мен діни істер мәселелері қоңыр(ат)тардан сайланған тұлғалардың ұсынысымен бекітіліп, шешіліп отырған.

Қоңыр(ат)тардың текті жұрт атанып, сыйлы ел болғандығынан болар барлық түрктеткі халықтар мемлекеттерінің билеуші әулет өкілдері тек осы әулетпен құдандалы болып, жекжат-жұрағаттық қарым-қатынас құруға әдеттенген. Хүн заманын айтпағанның өзінде олардан кейінгі замандарда дәуірлеген Сяньби, Жужан, Тоба, Қидан, Моңғол, т.с.с. мемлекеттердің биліктегі әулет өкілдері тек қоңыр(ат)тардан қыз алып, оларға қыздарын беріп, тығыз құдандалық қатынас түзіпті. Жоғарыда аттары аталған мемлекеттердің

барлығында да қоңыр(ат)тар «текті тұқым» - «клановый этноним» аталып, мадақталыпты [15, 47-49].

Осыған, яғни растама үшін дәйектемеге келтірілетін мағлұматтардың молдығына қарамастан қазақстандық тарихшылар Хүн державасының, сондай-ақ одан кейін бой көтерген барлық түрктенді мемлекеттердің қаз тұруына ғана емес, ол мемлекеттердің әлемдік держава деңгейіне дейін көтерілуіне аянбай қызмет еткен қоңыр(ат)тар тарихын жан-жақты зерделемек түгілі, реті келіп тұрса да атамауға пейіл танытып тұрады.

Ал, қытай тарихшылары Шаң патшалығының да (ж.с.д. XVI-XI ғ), Чжоу мемлекетінің де (ж.с.д. XI-IIIғ.) билеуші әулеттері Ордосты мекендеген түп тектері қытайлық емес, түздік жұрттардан шыққан сияқты, – деп жазған [9, 392].

Ордостықтар арғы қытай патшалықтарының тізгінін ондаған ғасырлар бойы ұстағандықтарына қарамастан далалық дәстүрлерді қатаң ұстанған. Тәңірге (бір жаратушыға) табынған. Өздерін тәңірінің (көктің) жердегі өкілдері санаған. Патшалары о дүниеге аттанғанда, бұл өңірлерде өмірі болмаған жерлеу ғұрыптарын жасаған. Жойқын, өте биік патша обаларын (қорғандарын) тұрғызған. Сондықтанда болар олардан қазып алынған археологиялық айғақтық артефактілер: алтынданған зергерлік заттар, қолдан жасалған әшекейлі ыдыстар мен бұйымдар, әскери және күймелі арбалар, қару-жарақ саптарында бедерленген хайуанаттық нақыштар, қол айналар мен діні қатты қара ағаштан ойып жасалған жөн-жоралғылық рәмізді мүсіндер, т.с.с. таңдандыра, тамсантады. Осындай артефактілік айғақтық заттарды тізбектей және ескілікті жазба деректерді парактай келіп, қазіргі ғылыми таным «қытайлық өркениет өз шарықтауының басталуы мен дамуын Ордостықтар орнықтырған Шаң әулеті билігі тұсында қытайлар түздіктерден үйренген баға жеткіліксіз үш инновациялық жаңалық – жылқыны мініс көлігі етуді, арбаны тасымал құралы ретінде пайдалануды және темір өндіріп, оны өңдеуді меңгеру нәтижесінде жүзеге асты» деген түйінді пікір де тоқайласады [16-17].

Қорыта айтқанда, бұрындары өткен, ал бүгінгі таңда түп төркіндері түрктенді халықтардың барлықтарының қатарынан көрініп, оларды құрылымдап отырған, ұлысты жұрттардың тарихи болмысын өзектеу – бұл өткенді аңсау, немесе керіге тартушылық емес, керісінше арғы шығу тегіміздің түп бастауында тұрған ата-бабалық жұрттардың өмірі мен тыныс-тіршілігінен, тұрмысы мен шаруашылық жүргізу қалыптарынан, өндірісі мен мәдениетінен, дүниетанымдық

көзқарастары мен өмірлік ұстанымдарынан, діни сенімдері мен жөн-жоралғылық әдет-ғұрыптарынан, бір ауыз сөзбен қайырғанда, өмір сүру салттарынан хабардар ету. Себебі арғы ата-бабаларының лайықты өмір сүру үшін жанталасқан, тар жол, тайғақ кешулі өмір ағымдарынан, жанкешті еңбектік әрекеттері мен ерлік істерінен хабарсыз ел-жұрт ешқашанда өзінің адамзат өркениетіндегі орнын таба алмайды. Сондықтан зерттеуде мазмұндалған арғы түрктенің халықтар арасында «текті тұқым» деп ұлықталған қоңыраттардың тарихи болмысы таудан аққан мың сан бұлақтың бір арнада тоғысып, үлкен өзенге айналатыны сияқты, жалпы түрктенің халықтар тарихына қосылған үлес ретінде бағымдалар деген үміттеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ходжаев А. *Из истории древних тюрков* (сведения древнекитайских источников). – Алматы, 2011 – 276с. //Ходжаев А. *Из истории древних тюрков* (сведения древнекитайских источников). – Ташкент: Изд-во «Таф», 1994. – 340б.
2. *Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері*. V том. Әлеуметтік тарихи жылнамалар. 3-бөлім. – Алматы: Дайк-пресс, 2006.-256б.
3. Сыма Цянь. *Исторические записки*: Ши цзи. Т.8. Пер. с кит. Р.В.Вяткина и М.Карапетьянца. – М.: «Вост. лит-ра», 2002. – 510с.
4. Варёнов А.В. *Скифские памятники Ордоса и происхождение сюнну*// Проблемы охраны, изучения и использования культурного наследия Алтая – Барнаул, 1995.- С.123-125.
5. Стернс П.Н., Шварц С.Б., Гильберт М.Д., Адамс М. *Синopsis культуры Чжоу* (Zhou, Chou). //Мировые Цивилизации: Всеобщий Опыт //Longman Pub Group 2000, ISBN 10: 0321044797 / 0-321-04479-7, ISBN 13: 9780321044792. http://s155239215.onlinehome.us/turkic/btn_Archeology/PNStearnsZhouChouCultureRu.
6. Гумилев Л.Н. *Хунну. Хунны в Китае*. -М.: Айрис-пресс, 2003. - 624с.
7. Васильев Л.С. *Древний Китай*. Том 1. Предыстория. Шань-Инь, Западное Чжоу / до VIII до н.э.). –М.: Вост.литература, 1995. – 384с.
8. Цыхай. *Сөз теңізі*. 392-393 б.
9. Өгел Б. *Ұлы Хун империясының тарихы*. 1-кітап. – Алматы: Хант, 1998. – 368 б.
10. Варенов А.В. *Скифские памятники Ордоса, Алтая и истоки культуры сюнну*// Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территории – Барнаул, 1999. – с.24-29.
11. *Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері*. II-том. Сунғатай С., Еженханұлы Б. *Тарихи-мәдени жәдігерлер* – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 80 бет, + 132 бет жапсырма.
12. Кыласов Л.Р. *Городская цивилизация срединной и северной Азии*. – М., 2000. – 230 с.

13. Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. *История енесейских кыргызов* – Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. – 272с.
14. *Қоңырат: тарихы мен шежіресі* /Ғылыми еңбек. Ғылыми топтың жетекшісі т.ғ.д., проф. Х.М.Тұрсын. – Алматы: «Курсив» баспасы, 2016. – 444б.
15. Бейсенбайұлы Ж. *Орталық Азиядағы арғытүрк сипатты мәдениеттер: этнотектік аспектілер.* – Астана: Ғылым, 2015. - 468б.
16. Кузьмина Е.Е. *Предыстория Великого шелкового пути.* Диалог культур Европа – Азия. –М.: Дом Книга, 2011. – 240с.